

УДК:811.512.154
DOI: 10.35254/bhu/2021.58.66

Солтоноев А. М.,
Ж.Баласагын атындагы КУУ,
аспирант

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ГРАММАТИКАЛЫК ОМОНИМДЕР ЖАНА АЛАРДЫН КӨП МААНИЛҮҮЛҮКТӨН (ПОЛИСЕМИЯ) БОЛГОН АЙЫРМАЧЫЛЫГЫ

Кыскача мазмуну

Макалада кыргыз тилиндеги тилдик кубулуштардын бири – омонимдер жөнүндө сөз болот да алардын грамматикалык жол менен уюшулуш өзгөчөлүгү белгиленет. Аталган кубулуштун табияты башка лексикалык бирдиктерден бөтөнчө экендиги жана мааниси боюнча айырмаланып тургандыгы факты-материалдар аркылуу далилденет. Себеби омонимдердин ар бири өзүнчө мааниге ээ болуп, түрдүү түшүнүктү туюндурат да, жазылышы жана айтылышы жагынан окшошуп турган тилдик каражат. Мына ушундай маселелердин эске алынуусу менен, грамматикалык омонимдер жана көп маанилүүлүктөн (полисемиядан) болгон айырмачылыгы тууралуу кененирээк маалымат берилет. Бул чакан эмгекте морфологиялык омонимдер гана эмес синтаксистик омонимдер жана алардын мүнөздүү белгилери туурасында иликтөө жүргүзүлөт. Кыргыз тил илиминде буга чейин синтаксистик омонимдердин изилдене электигин эске алып, синтаксистик омонимдер жана алардын уюшулуш өзгөчөлүгү тууралуу алгачкы изилдөө жүргүзүлдү.

Түйүндүү сөздөр: омоним, грамматика, лексика, морфология, фонетика, полисемия, семантика, омоформа, метафора, метонимия.

ГРАММАТИЧЕСКИЕ ОМОНИМЫ КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКА И ИХ РАЗЛИЧИЯ С ПОЛИСЕМИЕЙ

Аннотация

В статье автор исследует один из языковых явлений кыргызского языка - омонимы. Подчеркивается особенность грамматической организации омонима. Автор статьи считает, что данное явление уникально по своей природе и отличается по значению от других лексических единиц. Это связано с тем, что омонимы - это языковые средства, которые имеют разные значения, могут быть идентичными как по написанию, так и по произношению. По мнению автора статьи исследуются не только морфологические омонимы, но и синтаксические омонимы и их характерные признаки. Учитывая, что ранее в кыргызской лингвистике не изучались синтаксические омонимы, автором были проведены первые исследования синтаксических омонимов и особенностей их организации.

Ключевые слова: омоним, грамматика, лексика, морфология, фонетика, полисемия, семантика, омоформа, метафора, метонимия.

GRAMMATICAL HOMONUMS OF THE KYRGYZ LANGUAGE AND DIFFERENCES BETWEEN HOMONUMS AND POLUSEMES

Abstract

The article will tell about one of the linguistic phenomena of the kyrgyz language – homonyms and emphasize the

peculiarity of their grammatical organization. Actual material proof that this phenomenon is unique in nature and differs in meaning from other lexical units. This is due to the fact that homonyms are linguistic means that have different meanings and can be identical both in spelling and pronunciation. Taking into account these questions, more detailed information about grammatical homonyms and their differences from polysemy will be provided. This short work explores not only morphological homonyms, but also syntactic homonyms and their characteristic features. Considering that syntactic homonyms were not studied earlier in kyrgyz linguistics, the first studies of syntactic homonyms and the peculiarities of their organization were carried out.

Key words: *homonym, grammar, vocabulary, morphology, phonetics, polysemy, semantics, homonym, metaphor, metonymy.*

Омонимдер – тыбыштык түзүлүшү бирдей, бирок маанилери ар башка сөздөр [1, 57-6.]. Ушуга окшогон аныктамалардын бир кыйла кеңири таралгандыгын кыргыз тили боюнча жарыкка чыккан илимий эмгектерден көп кездештиребиз. Бул типтеги аныктамаларда омонимдердин талашсыз бир белгиси – тыбыштык түзүлүшү жактан бирдей болушу туура көрсөтүлгөнүндө.

“При исследовании корневых слов мы сталкиваемся с явлением омонимии. В современном киргизском в других родственных языках наблюдаются три типа омонимов: 1. омонимы фонетические; 2. омонимы лексические или полисемические; 3. омонимы, названные нами условно “первичными” или “лексико-грамматическими” [2, 63-6.]. Академик Б. Юнусалиев омонимдердин табиятын анализдөөдө ушундай критерийлерди колдонуп, өзүнүн алгачкы классификациясын “Киргизская лексикология” аттуу сунуштаган [2, 63-6.]. Биз муну омонимдер кубулушу боюнча фундаменталдуу изилдөө жана баалуу эмгек экендигин айткыбыз келет. Себеби аталган сөздөр боюнча изилдөө жүргүзгөн бир канча окумуштуулар өзүлөрүнүн эмгектеринде Юнусалиевдин классификациясын колдонуп, аны андан ары улантуу максатында ар кандай изилдөөлөрүн жүргүзүшкөн.

Омонимдерди айтылышы бирдей, бирок таптакыр башка маанидеги сөздөр жана сөз формалары катары караган аныктамалар да кезигет. Мында омонимдер бирдей айтылып, түрдүү маанилерди туюндурган сөздөр экендиги туура белгиленген. Бирок сөз формалары дегени кошумча түшүндүрмөгө муктаж. Сөз формасы дегенибиз түрдүү мүчөлөрдүн жалганышы менен грамматикалык каражаттар аркылуу өзгөрүп турган сөздөрдү түшүндүрөт. Ал эми тил илиминде мындай грамматикалык каражаттардын натыйжасында бирдей тыбыштык түзүлүшкө ээ болгон сөздөр толук эмес омонимдер же омоформалар деп аталат. Сөздөрдүн мындай түрдүү касиеттери түркологиялык эмгектерде омонимдердин лексикалык омонимдер, морфологиялык омонимдер, лексико-грамматикалык омонимдер деп бөлүштүрүлүп жүрүшүнө негиз болгон [3, 129-133-6.].

Кыргыз тилинде бардык грамматикалык формаларында тыбыштык курамы боюнча бири-бирине дал келген омонимдер бар. Бирок мындай омонимдер – бир сөз түркүмүнө мүнөздүү болгон тилдик бирдиктер. Ошол эле учурда ар кандай сөз түркүмдөрүнө тиешелүү болуп, негизги формасында омонимдик катышта келген жана куранды, уланды мүчөлөрдүн жалганышында бири-биринен айырмаланган омонимдер да кездешет. Ошондуктан сөз түркүмдүк белгилери боюнча омонимдердин толук омонимдер, толук эмес омонимдер деген эки түрү белгиленип жүрөт. Толук омонимдерге бардык формаларында бири-бири менен омонимдик катышты түзүп турган сөздөр кирет. Ал эми грамматикалык формаларында тыбыштык түзүлүшү бири-бирине туура келген, айрым

учурларда гана түшүп калган өз ара омонимдер толук эмес омонимдердин катарын түзөт. Ал эми морфологиялык белгилери боюнча омонимдер тубаса омонимдер жана туунду омонимдер болуп ажыратылат. Бул белгилери боюнча омонимдерди бөлүштүрүү кыргыз тил илиминде буга чейин изилденгендигине күбө болобуз. Тузжу К.: “К.К. Юдахиндин Кыргызча-орусча сөздүгүндө кыргыз тилиндеги омонимдердин саны 1114” экендигин белгилейт [7, 311-6.].

Грамматикалык омонимдер жөнүндө сөз кылганда, албетте, биз морфологиялык жана синтаксистик омонимдер туурасында кеп кылабыз. Морфологиялык омонимдер унуга мүчөнүн уланышы аркылуу жасаларын жана ага ар кандай мүчөлөр жалгана берерин кезиктиребиз. Морфологиялык омонимдер кыргыз тилинде лексикалык омонимдерге салыштырмалуу аз экендиги белгилүү. Себеби кандай гана сөзгө мүчө уланбасын анын мааниси өзгөрөт. Бирок лексикалык омонимдерге мүчө уланганда анын берген маанилери кыйла кыскарып калат. Мисалы: жар деген сөздү ала турган болсок, биздин аң-сезимибизде төмөндөгүдөй бири-бири менен такыр байланышпаган бир канча маани келип чыгат:

жубайлардын бири, аялы же күйөөсү, өмүрлүк жолдошу.

бир жагын суу жеп же урап калган тик жер. жыгачты, кандайдыр бир башка нерселерди бөлө чаап ажыратуу.

жарчы аркылуу жарыяланган, айтылган кулактандыруу.

Эми ошол жар сөзүнө –ык (жарык) мүчөсүн улай турган болсок эки башка маанини туюндурган түшүнүк пайда болот.

1) караңгы жерге күн шооласынын түшүшү.

2) эки тоонун ачык жери.

Демек, кыргыз тилиндеги омоним сөздүгүнүн көпчүлүгүн лексикалык омонимдер түзөт десек болот. Морфологиялык омонимдердин бир өзгөчөлүгү – анын уңгусу лексикалык омонимди түзүп тургандыгында. Бирок бул бардык эле морфологиялык омонимдерге мүнөздүү эмес. Ошондой болсо да морфологиялык омонимдерге төмөндөгүдөй бир канча мисалдарды келтирели:

–ыр: Жаздыр I эт. Бир нерсени жазууга мажбур кылуу. Мисалы: Супахан баласына жашырын кат жаздырат (Жантөшев).

Жаздыр II эт. Кандайдыр бир түрмөктөлгөн, бүктөлгөн нерсени жайдыруу, ачтыруу. Мисалы: Бүктөлүп турган жуурканды жаздырып койчу кызыңа.

Жандыр I эт. Өрүлгөн, эшилген, согулган нерселерди кайра жазуу. Мисалы: Салима оң колу менен жиптин бир учун жандырды.

Жандыр II эт. Күйгүзүү, тутандыруу. Мисалы:

Тек гана элпек кыймылдап, ширенке тартып чырак жандыргылачы деди.

Синтаксистик омонимдер сөз айкашы аркылуу уюшулуп, ар башка маанини билдирет. Мында омонимдерди түзүп турган сөздөр кеминде эки сөз тизмегинен туруп, бири-бири менен байланышпаган эки же андан ашык түшүнүктү туюнтуп турат.

Мисалы: Ачып кетти I. Боор оору, бирөөнө жан тартуу, анын абалына кейүү маанисинде. Мисалы: Сага жаным ачып кетти. Эжен шаарды билбейт.

Ачып кетти II. Кандайдыр бир тамак-ашты жей турганга мүмкүн болбогон, көп убакытка туруп калган абалын билдирген сөз. Мисалы:

Апаң кетти азанга,
Сүт куям деп казанга,
Казан какшып кетиптир,
Камыр ачып кетиптир.

Суу куйду I. Адамдардын кылык-жоругуна, мүнөзүнө карата айтылган сөз. Мисалы: Кемпири каза болгондон бери көзү мындай болсо эле бу келин небересин какыс-кукус кылып жиберет. Анысы да кенжелерин ыркыратып, чыркыратып суу куйду тентек чыкты.

Суу куйду II. Ар кандай идишке же адамдын колун жууй турган учурда айтылчу сөз. Мисалы: Гаражды ачып, күздөн бери айдала элек жигүлисин от алдырууга киришти. Тонуп калыптыр, радиаторуна кайнак суу куйду да полярный лампа менен аяк-биягын кактап, эки саатка чамалуу асылып атып от алдырды...»

Жаш кетти I. адамдар кайгырганда, каппа чеккенде, кубанганда же сүйүнгөндө көзүнөн чыккан тамчыга карата колдонулган сөз. Мисалы:

Арзынап жайдак ат кетти,
Арылбай муңдан дат кетти.
Бирок жок кийип калаарга,
Буркурап бөксүз баш кетти.
Боз үйсүз такыр журт калып,
Бук болуп, көздөн жаш кетти.

Жаш кетти II. Адамдардын бул дүйнөдөн эрте өткөнүнө карата айтылган сөз. Мисалы: Он гүлүнүн бири ачылбай, жаш кетти бечара.

Омонимдер тематикалык жактан алганда ар кыл жана ар түрдүү. Алар ар кандай сөз түркүмүнө таандык сөздөрдү өз кучагына алат. Омонимдердин ар бири кандай мааниде айтылып жатканын, эмнени түшүндүрөрүн, эмне жөнүндө сөз болуп жатканын ажыратуу өтө татаал. Себеби мындай сөздөр бирдей тыбыштык курамга ээ болуп, көп маанилүүлүк (полисемия) менен окшошуп кетет. Ошондуктан экөөнү бири-биринен айырмалоо жана алардын берген маанилерин так, толук түшүндүрүү бир кыйла түйшүктүү. Бирок ошондой болсо да биз экөөнүн айырмасын көрсөтүү үчүн төмөндөгүдөй себептерди келтирели:

1. Омоним сөздөр эки башка мааниге ээ болуп, эки башка түшүнүктү туюндуруп турат. Мисалы: Жар сөзүн ала турган болсок, Жар I. Адамдын бул жашоодо чогуу жашай турган өмүрлүк жолдошу. Жар II. Бир жагын суу жеп же урап калган тик жер, тоонун урап калган бети. Жар III. жыгачты, кандайдыр бир башка нерселерди бөлө чаап ажыратуу, бөлүктөргө бөлүү. Ал эми көп маанилүүлүк бир сөздө бир канча маанинин болушу, тактап айтканда, бир гана сөздүн ичиндеги жакын маанини туюндурган түшүнүк. Мисалы: Аттын тамгасы

меники. Асан тамганы сулуу жазат.

2. Омоним сөздөрдү түзүп турган түгөйлөр бир же экиден көп сөз түркүмүнө тиешелүү сөздөр. Мисалы: Аба I. зат. Эркек адамдарга колдонулуучу сөз. Бекбай абабыз кары киши (Мавлянов). Аба II. зат. Воздух, атмосфералык климат. Аба салкын түн ортосу Ай жарык, Көпкө жүрдүк, бак аралап айланып (Алыбаев). Көп маанилүү сөздөр (полисемия) бир гана сөз түркүмүнөн болот да, ошол сөздүн бир канча вариантын түзүп турат. Мисалы: Көз I. Адамдардын, жаныбарлардын көрүү органы – тун мааниси. 2. Бир нерсенин тешиги, көзөнөгү: ийненин көзү, темененин көзү. 3. Күндүн бети: Күн бүркөк, күндүн көзү көрүнбөйт да. 4. Суунун чыккан жери: Булактын көзү.

3. Омонимдердин пайда болуу булактарына омоформа, омограф, омоформалар жана башка тилдерден кирген сөздөр болсо, көп маанилүү сөздөрдү (полисемия) метафора, метонимия жана синекдоха каражаттары пайда кылат.

4. Сөздүктөрдө омонимдер I, II, III, IV, көп маанилүү сөздөр 1, 2, 3, 4 цифралары менен белгиленет [6, 13-б.].

Корутундулап айтканда, кыргыз тилиндеги грамматикалык омонимдердин өзгөчөлүгү, бөтөнчөлүгү бар. Анткени лексикалык омонимдердин табиятын изилдөөдө анын менен кошо окшоштукту жаратып турган көп маанилүү (полисемия) сөздөрдөн ажыратуу маселеси жаралат. Бирок көп маанилүү сөздөр эки же андан ашык башка маанини гана туюнтуп кала турган болсо, ошондо аны омонимдик түгөй катары кароого болот. Ж.Мамытов: “Көп маанилүү сөздөрдүн бири башка мааниге өткөндө аны омоним дейбиз. Омонимдер менен полисемиянын табияты окшош жана бирдей”, -деп пикирин билдирет [4, 98-б.]. Биздин жогоруда келтирген айырмачылыктарыбыз жетишсиз деп ойлойбуз. Анткени аларды андан да тереңден анализдөө кажет. Ал эми грамматикалык омонимдер туурасында сөз болгондо мүчөлөр менен сөз айкашына абдан көңүл буруп, дыкаттык менен карап чыгышыбыз абзел. Себеби синтаксистик омонимдердин бардык эле түгөйүн тике же түз маанидеги сөз айкашы түзбөстөн, бир түгөйүн фразеологизм (туруктуу сөз айкашы) түзүп калуусу мүмкүн. Ошондуктан омонимдерди түрлөргө ажыратууда фразеологиялык омонимдер деп да кароону унутпашыбыз керек. Омонимдердин жасалышы же уюшулушу эки багытта каралат: 1. Мүчөлөрдүн жардамы (уланышы) уюшулган сөздөрдү морфологиялык омоним дейбиз. 2. Сөз айкашы аркылуу түзүлгөн сөздөрдү синтаксистик омоним деп атайбыз.

Адабияттар

1. Галкина-Федорук Е.М., Горшкова К.В., Шанский Н.М. Современный русский язык. / Е.М. Галкина-Федорук, К.В. Горшкова, Н.М. Шанский. - М., 1954. - 57-б.
2. Юнусалиев Б. Киргизская лексикология. / Б.Юнусалиев. - Ф., 1959. - 63-б.
3. Рассадин В.И. Фонетика и лексика тофаларского языка / В.И.Рассадин. - Улан-Удэ: Бурят. кн. изд-во, 1971. - 129-133 -б.
4. Мамытов Ж. Азыркы кыргыз тили: Лексикология / Ж.Мамытов, З.Кулумбаева. – Ф.: Кыргызстан, 1971. - 98-б.
5. Ахматов Т.К. Азыркы кыргыз тили: Фонетика, лексика / Т.К.Ахматов, Ж.Мукамбаев. - Ф.: Мектеп,